

Panait Istrati,

Spovedanie pentru învinși (III)

Comunismul poate să-l modeleze pe om într-un chip cu totul spectaculos, să-l transforme într-o marionetă politică, absolut opusă clasei căreia i-a aparținut anterior, ca pe invalidul cunoscut la Odesa: *„Este un intelectual rafinat, se pasionează de arheologie, pictură și cărți rare”, acesta, „o figură frumoasă de «fost», trăind la marginea vieții sovietice, mă tulbură cu existența lui penibilă și bucuria sa”, pentru că „își câștigă existența, într-un fel impropriu infirmității sale, conducând delegații de muncitori sovietici prin muzee, fabrici noi și instituții” și, deși „paralitic de ambele picioare și tuberculos, mătăhăind în cărje, din toate proprietățile de ieri nu mai are decât un parter luminos, garnisit cu mobile frumoase, ca și biblioteca sa foarte frumoasă. Pentru că i le-au lăsat, păstrează bolșevicilor o recunoștință impresionantă”.* Incredibil, individul este un vajnic susținător al noului regim, condamnând ferm orice tentativă de revenire la ordinea de stat anterioară: *„El se cabrează pe cărje, la ideea singură că «profitorii» vechiului regim ar îndrăzni într-o zi să se atingă de ordinea nouă. El însuși mi-o spune, cu dezgust profund că a fost unul dintre acești «profitori»”.* Totală și dureroasă transformare, de vreme ce nici măcar propria-i stare deplorabilă nu-l abate de la convingerile nou și definitiv căpătate (sau, zicem noi, o frică profundă care se materializează prin bizareri exterioare?): *„Această gravitate o cunoaște acum și o găsește impozantă, bogată în lupte, suferințe, dar de asemeni cu bucurii reale și meritate”.* Concluzia vizitatorului stupefiat nu poate fi alta decât: *„Vanitate, exces, exploatare, indiferență față de tot ce este progres uman și incapacitate în a simți gravitatea vieții”.*

În contrapunct, tot la Odesa *„am pătruns pentru prima oară în casa directorului comunist al unei mari întreprinderi de Stat. Am ieșit de la el dezgustat. Interior de proaspăt îmbogățit, de mic burghez, confortabil după pofta inimii și gemând de lucruri bune. Avea ca stăpână o femeie searbădă și înzorzonată și ca maistru, un muncitor modest, ce nu-și revenea din chilipirul ce i-l aducea legitimația de comunist”.* Și din aceste două fragmente se poate observa care este opțiunea umană a lui Panait Istrati: dacă sârmanul intelectual, grotesc prin transformarea suferită, îi inspiră milă și-l stupefiază, motiv pentru care îi conferă un spațiu destul de amplu al evocării, cei trei parveniți sunt prezentați succint, cu un condei sigur, eficient în a le surprinde esența. Caustic și ironic, autorul

înregistrează, între **achiziții**, pe soția („stăpână”) și pe maistru, mâna dreaptă a unui conducător de întreprindere.

Interesant este portretul pe care scriitorul i-l face lui Mihail Pugaciov, cel care asigură paza studiourilor de filmare „Vufku”, urmând a fi abandonate, *„prima personalitate bolșevică fanatică, ce se dedublă pentru noi într-un prieten tandru, sentimental, inteligent. [...] Mișa e un om pur, un sincer, o inimă”.* Istrati observă, cumva amuzat, cum, la început, rusul trece prin stări sufletești contradictorii: este *„plin de admirație”,* dar *„devotamentul îi impune o rezervă curtenitoare”,* pentru ca mai apoi, în stil istratian, să *„devenim frați”.* Când oaspetele îl va întreba de ce nu se lichidează mai degrabă *„fabrica de filme”,* Mișa răspunde ca din cartea... de învățământ politic: *„– Se va lichida totul, dar nu se poate face cât ai bate din palme. Nu-i cu puțință. Suntem debordați și lipsesc oamenii. Revoluția înseamnă mult, dar după Revoluție situația e alta. O veți vedea, când o veți face în Europa”.* Prietenia curată, frățietatea sunt cele care-l fac fericit pe Istrati, nu politețea impusă de protocol, nu falsitatea vizibilă a oficialilor. Omul de rând este **adevărat**, politrucul se preocupă de alte chestiuni, mult mai importante pentru sine și, apoi, pentru sistem.

În Basarabia cunoaște o țărancă (*„basarabeană sau grecoaică, nu vreau să precizez, căci aș putea face să o trimită în Siberia”*) care, în simplitatea ei, își exprimă nedumerirea față de noua ordine sovietică, neputința de a reacționa la nedreptățile noilor autorități. Monologul ei, lipsit de comentariul scriitorului, curge molcom și trist ca un șuvoi de sfârșit al ploii. Am reorganizat mesajul pentru a conferi o logică pe care, îndeobște, spontaneitatea n-o deține. Spusele ei, o *spovedanie*, sunt cutremurător surprinse: *„De la început am fost cu bolșevicii. Bărbatul meu s-a bătut în războiul civil, a făcut parte din primul soviet și a murit de pe urma rănilor”.* În aceste condiții, *„Nimeni nu poate să ne poarte pică. Și totuși, suntem lipsiți de orice posibilitate de a ne câștiga existența”.* Femeia recunoaște, ca pe o vină, *„nu sunt decât o mamă care vrea să-și crească copiii – băiatul și fetița de colo – cât mai cinstit posibil”.* Dar, la drept vorbind, *„nimeni nu este aici adversarul regimului și nici adept”.* Lumea este prea necăjită și săracă pentru a mai avea timp și de politică. Realitatea comunității rurale nu le este de vreun folos spre a se „lumina”, așa că *„nu suntem comuniști [...]”, fiindcă la drept vorbind, nu știm ce înseamnă asta. În satul nostru,*

comuniștii sunt niște intriganți. «Politica» este totul. Vai și amar pentru cine nu gândește ca ei». De aici pornește necazul cel fără ieșire al văduvei de război (erou al Revoluției, nu-i așa?), dar tot aici își află originea și cinismul fără margini al Puterii: ei mutilează până și sufletul celor tineri: „*le spun copiilor mei că nu trebuie să se înscrie la Tineretul comunist și ei sunt de aceeași părere. Căci acești comsomoli trec cântând și scuișă în ferestrele casei părintești, insultă bătrânii și se uneltesc între ei, mai mult decât oamenii mari. Asta să însemne a fi comunist?*” Faptul că mărturisirea este scrisă la modul îngrijit, cu neologisme încă greoi utilizate în acea zonă a lumii, nu scade cu nimic din spontaneitatea și durerea ce-o stăpânesc pe femeie.

De-a lungul călătoriei pe Volga, lucrurile par să fie deja clarificate pentru „cetățeanul” Istrati, așa că el constată: „*Cei care ne vorbesc nu ne cunosc, dar ne văd străini, fără ghizi, și ni se destăinuiesc, sinceri, adânc mâbniți și mereu fideli regimului, al cărui viitor este opera lor însăși. Dar ei suferă, se plâng și vor ca totul să se schimbe*”. Sunt multe elemente demne de a fi reținute. Mai întâi, străinii „fără ghizi” inspiră încredere pentru că nu sunt oamenii Puterii; mai apoi, sinceritatea față de asemenea oameni, care ar putea să spună undeva cât de grea este viața în Rusia (să nu uităm, totuși se călătorește pe nave de lux!!). În sfârșit, ei sunt creatorii noii societăți și tot ei – cei care doresc ca totul să se schimbe. Curat Caragiale!!!

Cu totul alta este imaginea tătarilor din Kazan. Nimic din gloria de odinioară, „*oficial sau neoficial este aici cel mai aproape de firea lui bună de învins. Este sărac și murdar. Îl rod epidemiile, mai ales trahomul care-l orbește*”. Poveștile despre cei ce omorau mame și copii sunt undeva departe, viața i-a schimbat pe cei ce încă mai sperie pe copiii români. „*Ei nu sunt nici mari mândăcioși, nici bețivi. Banchetul pe care ni-l vor da va fi frugal. Niciun discurs, numai inimi cinstite*”. Exact ceea ce caută cei doi mari scriitori, însoțiți fiind de soții docile, în drumul lor prin Republicile Sovietice. Și cum să nu li se umple inimile de bucurie, când, „*la debarcader, atât la sosire, cât și la plecare, o mulțime compactă este aceea care vine, exuberanți și timizi. Înainte de-a ne despărți, țin să ne ofere o tichie și o pereche de papuci tătarești*”. Exaltat, scriitorul nu uită să pomenească numele câtorva dintre tătarii care i-au bucurat clipele și i-au marcat pentru totdeauna.

Într-o enumerație elocventă, care pregătește capitolele dedicate lui Rusakov și ginerelui său Victor Serge, Panait Istrati prezintă o (destul de) amplă galerie de indivizi care, aflați la putere, își permit să-și bată joc de înseși legile sovietice, pe care, altminteri, le impun celorlalți, amărăților, prin cele mai dure mijloace de coerciție. Nici măcar când sunt flagrant și dovedit vinovați, activiștii nu sunt pedepsiți exemplar! Scriitori care se îmbată și nenorocesc o femeie. Aceasta, disperată, se sinucide. Vinovații nu pătesc nimic. Lideri sindicali chiar din Moscova

organizează adevărate orgii cu femei (propriile soții?!), dar totul „*pe socoteala nefericitei case de bani a sindicatului*”. Apoi, alți șefi, ai altui sindicat, își construiesc, din banii „*funcționarilor și amployațiilor*”, un sediu, iar apoi se mută cu toții în noua „*casă... a poporului*”. Se iau și măsuri: „*Exploatând cele două scandaluri în animozitatea cu Tomski, președintele sindicatelor-obrană, Stalin obține de la pleava birocratică votul cerut împotriva propriului președinte și îi ia sub protecția lui, mușamalizând cele două afaceri*”. Ce nu face un șef de stat pentru liniștea sa și a poporului pe care îl conduce!...

Nici în patriarhalul univers rural lucrurile nu se prezintă în alt fel, de vreme ce „*un Soviet sătesc culcă toată populația locală și-i trage o bătaie sovietică, la spate*”.

Undeva, în Caucaz, doi lideri comuniști batjocoresc o femeie, după ce o luaseră în mașina pe care o conduceau. Membru de partid, soțul care încearcă să protesteze și să-și afle dreptatea „*este cel exclus din partid*”.

Între timp, Istrati scrie, către autorități, cele două scrisori, celebre ulterior, prin care solicita dreptate pentru Serge și socrul său. Poate din teamă, poate pentru a vedea reacția celor apropiați, profitând de vizitele insistente, „*citesc la trei sau patru prieteni copiile celor două scrisori. Unul dintre ei îmi spune: «Ești bun pentru Siberia! Te rog să nu spui nimănui că mi le-ai citit». Un altul protestează, în inocența lui sovietică: «E adevărat, dar în general suntem pe drumul cel bun și n-ai dreptate să ne joci un renghi»*”. Cineva este inocent, într-adevăr, dar nu cei doi prieteni, ci scriitorul însuși, care nu sesizează sau nu ne lasă de înțeles că primul e un prieten adevărat, dar prea laș pentru a-l sprijini în demersul său, în timp ce al doilea îi transmite, candid și ferm, că greșește flagrant față de putere. Primul vorbește în nume propriu, al doilea se simte parte integrantă și fidelă a colectivității din care face parte.

*

S-a susținut, și afirmația încă-și mai găsește adepți, că trilogia din care face parte și *Spovedanie pentru învinși* ar fi rodul unei răfuielei puse la cale împotriva statului sovietic în momentul în care unul dintre prietenii lui Panait Istrati, Victor Serge, împreună cu familia sa a intrat în conflict cu autoritățile din Leningrad. Noi nu credem că o radiografie de asemenea amploare asupra realităților sovietice ar fi fost realizată numai pentru a justifica nedreptatea comisă într-un caz particular dintr-un oraș (a doua capitală a Rusiei țariste) pe care scriitorul nici nu-l amintește în eseu. Mai degrabă, cazul este ilustrativ pentru cele observate de invitatul Uniunii Sovietice.

După comentarii tipic istratiene care-și află locul în ultima parte a lucrării noastre, capitoul continuă cu prezentarea unui

caz bizar, sfârșit cu executarea unui cetățean oarecare, Kalganov, care, disperat, l-a omorât pe „președintele cooperativei de locuințe”. Ancheta și procesul se desfășoară după regulile tipice regimului comunist, cu lumini și umbre dirijate după cum o impun interesele partidului unic și ale slujitorilor săi, harnicii sindicalişti. Într-un ziar cu nume predestinat parcă ironiei, „Leningradskaia Pravda”, execuția este însă pusă în legătură cu un alt caz, de o banalitate șocantă pentru cititorul obișnuit, dar care, folosit cu artă, poate deveni un serios capăt de acuzare: Rusakov, socrul scriitorului Victor Serge, se ceartă din motive de spațiu locativ cu „tovarășa Maria Svirțieva, membră a Direcției casei nr.19, strada Jeliabov”. Unul are, iar cealaltă are nevoie de spațiul celui alt, pentru propriul confort.

De aici își demonstrează *talentul și combativitatea* ziaristul. Socrul, ca și ginerele sunt adevărați *dușmani ai poporului*, primul jignește fără motiv (!!!): „*Toți din Direcția voastră sunt niște bandiți și tu ești unul dintre ei*”. Iar al doilea „*i-a răspuns că era scriitor și că legile nu erau scrise pentru el*”, apoi, extrem de grav, „*pe oamenii care poartă aceste decorații noi i-am împușcat ca pe niște netrebniți*”. Apoi, Rusakov este, pentru redactor și cei care-l manevrează, un speculant care-și închiriază nouă din cele unsprezece camere pe care le deține și își maltratează chiriașii. Mai este și venit din Franța, „*unde avea un atelier pentru pălării*”. În schimb, Svirțieva are un dosar bine pus la punct, impresionant pentru cititorul inocent al gazetei: „*Douăzeci de ani ca muncitoare, în trecut una din organizatoarele primului Congres al Femeilor, în 1918. În timpul războiului civil a fost cavaleristă în Armata Roșie. A lucrat apoi ca ilegalistă în Polonia*”. Disproporția este evidentă, strategia de manipulare a opiniei publice – pe măsură.

Dorind să-și păstreze imparțialitatea, Istrati citează doar din presa vremii, abținându-se de la comentarii. Încercând să reacționeze în presă, fie îi este modificat conținutul articolului, fie este refuzat. Se adresează direct lui Kalinin. Tergiversări și încercări de a mușamaliza faptele prin subalternii președintelui U.R.S.S. Astfel se face că brăileanul cu sânge chefalonit răbufnește la telefonul public plasat pe holul aglomerat al hotelului: „*Ah, vă credeți victimele unei mistificări? Nu prea se obișnuiește pe aici, nu-i așa?, să vezi că oamenii își ridică fruntea!*” După câteva răbufniri la fel de violente, luptătorul pentru dreptatea omului de rând simte că trebuie să se justifice, prea ar putea să-i pară cititorului cam stridentă intervenția sa. „*După ce am tăcut opt luni, nu mă aflu aici ca să-mi miorlăi revolta. Ochi pe care nu-i voi uita niciodată, voci care tună în inima mea mi-au aruncat pe umeri poveri care mă strivesc și nu le mai pot suporta*”. Cu inevitabilele croșete impuse de cenzură, mutilat, așadar, îi apare un răspuns în oficialul central (moscovit) al tineretului, dar, fără părțile șterse, este aproape inofensiv. Iată un exemplu ilustrativ obținut prin juxtapunerea celor două texte, cel scris și cel

tipărit: „*În patru «afaceri» succesive, montate împotriva lui, tribunalele i-au dat dreptate. (Aici redacția mi-a modificat textul, făcându-mă să spun contrariul: «Tribunalele l-au găsit vinovat!!!»).* El s-a adresat [degeaba prin viu grai] redacției «*Pravda Leningradului*», acum câteva săptămâni, cerând să se pună capăt acestei persecuții meschine”. Și sunt multe altele. Lupta efectivă îl înviează pe măhnitul părinte al lui Codin, după toate cele constatate de-a lungul lunilor trăite în Rusia bolșevică. Implicarea sa este tot mai acerbă. Trimite articole la ziare prestigioase din afara țării și unele apar.

Într-o anchetă *sui generis*, mai degrabă, în urma unor mărturisiri ale celor implicați în cazul devenit scandal de stat, Istrati descoperă cât de adânc este înrădăcinat răul la nivel inferior, acolo unde oamenii ar trebui, mai degrabă, să se înțeleagă și să se unească în a face față greutăților impuse de construirea noii societăți. Degeaba află că acuzații sunt victimele unui complot ce urmărește să-i arunce în stradă, degeaba prestigiosul scriitor, deja adânc implicat, îl însoțește pe Rusakov în audiență la binevoitorul și înțelegătorul președinte al statului, Kalinin, care urmărește cu atenție cele reclamate de bătrânul revenit bucuros în țară după victoria Revoluției. Kalinin „*nu știe dacă Rusakov este sau nu ceea ce afirmă Tour, dar reține un fapt bătător la ochi: un muncitor este sortit morții prin infometare, douăzeci și patru de ore după publicarea unui articol infamant care cere și poate cere tot ce vrea împotriva lui, dar care nu poate lipsi de pâine o familie, fără proces, fără nici o anchetă*”. Asigurări. Rezoluție favorabilă pe reclamația lui Rusakov. „*Poporul nu va ști niciodată să priceapă că iluzia este singura lui parte în viață; că atotputernicii se ferec s-o distrugă, așa cum medicii trăiesc din speranța credulității clienților lor*”. Insistența lui Istrati este, poate, redundantă, dar procedura prin care un om lipsit de sprijin (politic) nu poate să-și apere dreptatea este cât se poate de reală. Mașinăria politico-statală, bine pusă la punct, nu se lasă înfrântă nici măcar în fața evidențelor și scandalului de proporții. Fie și simbolic, „acuzații” sunt pedepsiți la muncă obligatorie, iar la proces, „*tribunalul permite acuzării să facă tot ce vrea, mergând până la a striga, în plină ședință: «Nu avem nevoie de intelectuali în U.R.S.S.!*””. Oricine, chiar și revoltații curajoși trebuie să știe de partea cui este (întotdeauna!!!) dreptatea.

*

În *Spovedanie pentru învinși* Panait Istrati încearcă să prezinte propriul punct de vedere și propria viziune asupra Uniunii Sovietice, fără vreo influență primitivă de aiurea, care i-ar putea afecta puterea de percepere și de înțelegere a realității spre care s-a îndreptat din tot sufletul. El nu-și organizează discursul sub forma unei demonstrații pătimașe, de analist politic opozant,

ci după cum îi dictează conștiința și sufletul, chiar dacă se simte, totuși, nevoia unei coerențe logice și cronologice a textului. Tonul este, adeseori, emoționat și/sau emoționant, firul amintirii se lasă întrerupt de momente care nu țin de clipa invocată de text, digresiunile se îmbină cu fraze retorice, un gest, o replică, un element din realitatea înconjurătoare pot fractura oricând ceea ce putea să pară, inițial, numai o refacere a traseului spațio-temporal străbătut și a itinerarului spiritual descoperit cu uimire și durere. Resortul care a condus la apariția confesiunii poate fi prezentat în acest fel: „Cum vreți oare să nu blestem ziua când maică-mea m-a adus pe lume, de vreme ce o politică neghioabă dublată de-o doctrină de neînțeles mă desparte acum de ceea ce constituia pivotul credinței mele și-mi acoperă fața cu un vâl al apostaziei care mă nefericește?” Prozatorul se simte înșelat în așteptările sale privind instaurarea unei ordini de stat utopice, în care el și atâția nefericiți de pretutindeni credeau cu putere. Doctrina, oamenii și imaginea publicistică i-au zdruncinat idealul, așa că diatriba își află rostul și locul cuvenit în eseul mai degrabă literar, decât politic. „Fiți blestemați, politicieni și dogme care comiteți atari crime, care învrăjbiți oameni de aceeași credință, semănând ura în inimile oamenilor înfrățiți, desfigurând chipul prietenului și faceți să eșueze opere, ce nu vor fi niciodată create de alți oameni și în alte timpuri. Fiți blestemați, politicieni și dogme!”

Lucrurile nu merg cum trebuie în Rusia și de această stare de fapt nu este de vină teoria asupra comunismului, ci oamenii care încearcă s-o pună în aplicare și o fac eronat, o fac spre propria lor bunăstare, nu spre binele tuturor. Arbitrarul și nepriceperea dăunează oricărei intenții pozitive. „Ei bine, mă despart de prietenii mei comuniști, până la ceea ce înseamnă orgoliul lor în Rusia: construcția socialismului. E trist pentru vechea noastră prietenie, dar asta e. Nu discut această contradicție și admit să fie socialistă, chiar atunci când nu e vorba decât de întreprinderi «model» care funcționează prost și vor continua să funcționeze astfel, câtă vreme vor fi conduse de comuniști incapabili” (subl.n., A.N.). O societate nouă, care se vrea alternativă la aceea din Occident, ar trebui, conform viziunii lui Panait Istrati, să se bazeze pe specialiști, ingineri, tehnicieni, agronomi capabili, nu să-i substituie cu politrucii leneși, proști și hoți. Realitatea cunoscută de scriitor a fost cu totul alta și acesta pare să fie motivul unei concluzii pe cât de juste, pe atât de încărcate de tristețe și dezamăgire: „U.R.S.S. este țara cea mai puțin burgheză din lume, dar care aspiră cel mai mult la burghezie, la fel ca toate națiunile din Balcanii noștri, care ies lent din viața patriarhală. Iată pentru ce gândesc că a fost o nenorocire ca cea mai grandioasă tentativă de-a construi socialismul să fie făcută tocmai în Rusia” (subl.n., A.N.).

Cel mai grav este faptul că efectele aplicării forțate a învățăturii comuniste au afectat profund însuși sufletul omului

de rând, indiferent de etnia lui, „căci aceste popoare sunt primitoare și ospitaliere ca niciun altul. La masa cea mai modestă, în coliba ultimului dintre pârliti, se află totdeauna un loc pentru unul și mai pârlit sau pentru vizitatorul care cade pe neașteptate. Această generozitate explică o inepuizabilă capacitate de rezistență în fața răului. Întrajutorarea este practică pe o scară necunoscută în Occident. Și a trebuit ca o doctrină de Stat, lipsită de sentimente, să înghețe inimile, să abrutizeze capacitatea de-a judeca, să exagereze egoismele, ca să vezi producându-se erupții sistematice de ură colectivă, care merg între frați nevoiași până la denunțări în masă și până la crime”. Iar în altă parte, autorul notează cu tandră aducere aminte că „rusul, și la fel ca el ucraineanul, georgianul, tătarul, armeanul, nu se încurcă în doctrine; ei sunt plini de inimă, de tandrețe, legați în dragoste și melancolie. [...] Și ei înșiși o dovedesc până la a face să izbucnească, în plin banchet comunist, rapsodia lor alături de Internațională”.

Și aceștia sunt sacrificiile circumstanțiali, așa că Istrati se întrebă, evident, cu tragic patetism: „numai comuniștii trebuie să fie cei ce pot trăi pe acest pământ? Și ce facem cu muncitorul, țăranul, intelectualul, angajatul, zdrobitoarea majoritate omenească care nu pricepe nimic din comunism, dar care asudă muncind? Trebuie să-i alungăm de la truda lor? Să-i dăm afară din locuința lor? Să-i trimitem în Siberia? Să-i omorăm?” De observat că este folosit pluralul persoanei întâi! Istrati, ca entuziast susținător al comunismului, ca bolșevic, fie și sufletește numai, ca vorbitor de la tribuna Congresului, se simte solidar cu cei alături de care a crezut că se află. Se simte culpabil în fața comuniștilor de rând și în fața truditivilor de rând. Aceștia sunt învinșii cărora le este adresată *Spovedania*, cei care au sperat că doctrina va da roade în realitatea cotidiană și care s-au trezit crâncen înșelați. Scriitorul se simte el însuși un învins, pentru că a crezut cu aceeași ardoare ca și cei mulți, ba a mai și luptat cu pana spre a-și susține visul, utopia creată de alții, dar pe care el și-a însușit-o.

Iluminat, el observă că în frumoasele însemne ale comunismului supraviețuiește speranța, pentru că „acolo este tot ceea ce continuă să trăiască, în urma *Revoluțiilor pe care oamenii le asatinează*” (subl.n., A.N.).

Speranța în mai bine a murit sau se află în grea suferință. Panait Istrati încă mai credea că mișcarea comunistă își poate reveni, se poate însănătoși. În momentul redactării se declara gata de a lupta, cu uneltele sale, întru stărpirea nedreptăților, trădărilor, asasinatelor, urii, egoismului, minciunii. Din păcate, strigătul de revoltă publicat în urma vizitei în U.R.S.S. l-a condus spre o moarte lentă, dar sigură și extrem de dureroasă. Cazul Rusakov, afacere proprie doar Leningradului, Rusiei, pălește în fața conjurației împotriva lui Panait Istrati, mult mai amplă și mult mai perfid și eficient organizată. Efectele ei încă sunt vii, precum este opera scriitorului.